

de toren van St. Jan te Roosendaal

inleiding

Aan de oude Markt neemt deze toren een prominente plaats in. Te verwachten was dat aan zo'n interessant gebouw, zelfs het oudste van de gemeente Roosendaal, al tal van studies gewijd zouden zijn. Niets bleek minder waar. Over de kerk van St. Jan zijn al wel meerdere artikelen verschenen, waarbij ook de toren enige aandacht kreeg, zonder dat de bouwgeschiedenis ontrafeld werd. Wel werd in een artikel van dhr. Ben Maas uit 2006 de aandacht gevestigd op bijzondere bouwdetailsⁱ. In het gemeentearchief waren slechts bouwdoSSIers te vinden over het vernieuwen van de spits in 1837, het herstel van dak en luidwerk in 1938 en het aanbrengen van een carillon. Hoewel begin 20ste eeuw een restauratie van de toren plaats vond is er in het archief van Monumentenzorg [nu RCE] geen enkel document aanwezig. Dit was derhalve de aanleiding om als afsluiting van de in 2010 uitgevoerde restauratie in nauw overleg met gemeentearchivaris Joss Hopstaken eens een poging te wagen de historie van deze toren verder te trachten te ontrafelenⁱⁱ.

historie

De oudste vermelding van een bouwwerk op deze plaats betreft het oprichten van een kapel in 1266.ⁱⁱⁱ Of daar een toren deel van uit maakte is niet bekend. In elk geval is er van die bouw fase nu niets meer bewaard gebleven. Gegevens over de bouw van het nog bestaande ondergedeelte van de toren zijn (nog) niet gevonden. Interessant voor de onderhavige studie is de vermelding van de bouw van een nieuwe kerk in 1459. Aannemelijk is dat geheel of nagenoeg tegelijkertijd de toren verhoogd is. Wellicht is toen het bovengedeelte van de toren waarin de galmgaten zitten tot stand gekomen.

In 1572 zijn kerk en toren door een brand als gevolg van oorlogshandelingen verwoest. Beide werden daarna weer herbouwd, waarbij de kerk kleiner bleef. Aan te nemen valt dat toen het schip niet hersteld werd. In 1590 en 1600 waren er branden in Roosendaal. Niet duidelijk is of de kerk of toren toen schade opliepen. In het Twaalfjarig Bestand werd de kerk hersteld.

In 1792 werden meerdere plannen gemaakt voor het herstel van de kerk. Eén voorzag ook in het compleet afbreken van de toren.^{iv} Tot uitvoering is het toen als gevolg van de politieke situatie niet gekomen. De toren is in 1804 in handen van de burgerlijke gemeente gekomen.^v Die was van mening dat een fraaiere spits van belang was. Een plan van J.P.Schonck uit 1793 is toen weer actueel geworden, waarvan vóór 1809 al een bestek gemaakt is. Door geldgebrek is het niet tot uitgevoerd.

In 1839 kwam de huidige spits tot stand. Gelijkertijd werd een nieuwe kerk gebouwd naar een ontwerp van J.Franssen. Om de toren beter in het classicistische geheel te integreren plaatste hij er aan de voorzijde een porticus tegen. Ook de toren zelf onderging de nodige wijzigingen.

afbeeldingen

Afbeeldingen van de oude toren zijn spaarzaam voorhanden. Meestal is op prospecten alleen het bovengedeelte zichtbaar. Eén daarvan is een tekening door C. Huygens uit 1676 (afb.1). Kerk en toren zijn daarop uit het noord-oosten te zien. Uit 1696 is een tekening bewaard op de titelpagina van het Manuele Pastorum van de St. Jansparochie (afb.2). Zichtbaar zijn daarop, nu vanuit het zuidoosten, het kerkkoor met transept, het ruïneuze schip en de toren. De toren heeft aan de voet op elke hoek twee steunberen. Het

bovengedeelte heeft aan elke zijde twee galmgaten. De toren is bekroond met een eenvoudige spits in de vorm van een tentdak. De nok van het vroegere kerkdak laat zich situeren ter hoogte van de onderzijde van de galmgaten. Een latere gravure uit 1791 geeft een vergelijkbaar beeld. Hierop zijn de vensters in de oostgevel herkenbaar (afb.3). Een litho door M. A. van Straten uit 1812 laat de toren vanuit het noordoosten nog steeds in die situatie zien (afb.4). Aan de westzijde van de noordgevel stond er een traptoren tegenaan, die ongeveer reikte tot aan de geleding met de galmgaten. Op eerdere afbeeldingen is die traptoren niet weergegeven. Uit de periode na de vernieuwing van de spits in 1839 en het bouwen van de porticus zijn veel afbeeldingen bewaard gebleven. Interessante informatie geven de bouwtekeningen die gemaakt zijn vóór het aanbrengen van de huidige spits. Eén ontwerptekening geeft een vooraanzicht van de toren weer. Zichtbaar hierop zijn de op de hoeken geplaatste steunberen, de bestaande galmgaten en waterslaglijst en natuurlijk ook een niet gerealiseerde spits. Onderin de westgevel is een met een korfboog bekroonde ingang te zien. Daarboven is een groot spitsboogvormig venster weergegeven. Op een andere ontwerptekening staat boven de galmgaten nog een kleine rechthoekige luikopening afgebeeld die niet op andere afbeeldingen voorkomt. Het kan een voorstel zijn geweest maar de vormgeving doet toch eerder denken aan een toen bestaande opening. Beweerszijden de toren is de westgevel van het vroegere of te herbouwen kerkschip zichtbaar. De breedte daarvan correspondeert met de nu aangebouwde “kapellen”.

beschrijving

De huidige toren bestaat uit een vierkant torenlichaam, waartegen aan de noord- en zuidzijde kapelachtige uitbouwen staan en aan de voorzijde een ingangspartij met een porticus van vijf traveeën, bekroond door een fronton. Het ondergedeelte van het torenlichaam is in baksteenmetselwerk opgetrokken, waarin ten tijde van de bouw van de huidige kerk en torenspits omlijstingen in de vorm van blindnissen aangebracht zijn. Hogerop zijn op de hoeken hoekkettingen van kalksteen aangebracht. Op ongeveer een meter boven de overgang is er een kalkstenen waterslaglijst, waarboven zich in elke gevel twee met kalksteen omlijste galmgaten bevinden. Het bovengedeelte van het bakstenen deel is tegelijk met de bouw van de huidige kerk opgetrokken. Daarboven bevindt zich een opengewerkte achtkanten houten spits in twee geledingen.

Inwendig is er op de parterre een portaalruimte, tezamen met de kerk in 1839 tot stand gekomen (zie ook afb. 11). Boven het vlakke plafond daarvan ligt een nauwelijks toegankelijke tussenverdieping, waarin de balg van het orgels geplaatst is. Aan alle wanden zijn hier de aanzetten van een kruisribgewelf zichtbaar (afb.5). Aan de westzijde bevindt zich het bovengedeelte van een geheel kalkstenen vensteromlijsting, uitgevoerd met een laatgotische peerkraalprofilering (afb.6 en 7). Hier is nog gedeeltelijk een oude beschildering met rood en oker aanwezig. Aan de oostzijde zijn overblijfselen zichtbaar van een spitsbogige opening naar de vroegere kerk. Boven die opening en boven het voormalige gewelf is nu een vroegere doorgang zichtbaar, waarvan de onderzijde nu ongeveer een meter onder de bovengelegen betonvloer ligt. Deze doorgang gaf mogelijk toegang tot een tribune of orgelgalerij. Deze tussenverdieping is vrijwel zeker het bovengedeelte van het oorspronkelijke toegangsportaal, bekroond met een kruisribgewelf en aan de westzijde voorzien van de toegangsdeur met daarboven een groot venster. Nu de overwelling verdwenen is wordt de bovenzijde van deze voormalige portaalruimte gevormd door een betonnen 1ste-verdiepingsvloer.

Van de 2de-verdiepingsvloer resteren alleen twee jongere dunne balken. Zij dienen nu uitsluitend ter ondersteuning van de vloer van een trapbordes. De torenmuren verjongen op

dit niveau. Ongeveer 200 cm daarboven liggen twee eiken moerbalken, zonder vloer, waarop een ongeveer 70 cm hoger gelegen balklaag is afgesteund. Op deze balklaag ligt wel een vloer. Hij doorsnijdt nissen in de zuid-, west- en noordgevels die overblijfselen zijn van vroegere galmgaten of vensters. Aan de noordzijde is ook een gedichte doorgang zichtbaar, vroeger wellicht toegang gevend tot een verdwenen traptoren. Op dit niveau is er een doorgang naar de zolder van de huidige kerk. Vanaf die zolder in een deel van de oudste oostgevel van de toren zichtbaar. Hier zijn de ontlastingsbogen met afdekkende vlijlaag van de bovenkanten van twee galmgaten behouden (afb.8). In de toppen zijn de bogen doorbroken door eiken kozijnen met luiken. Die zijn daar wellicht aangebracht toen in 1459 een nieuwe kerk tegen de bestaande toren gebouwd werd. Het dak van die kerk zal zo hoog gelegen hebben, dat het de oude vensters of galmgaten doorsneed. Ter vervanging zijn toen boven dat dak de kozijntjes gemaakt. Opmerkelijk is, dat die kozijntjes aan de binnenzijde lang geleden al vrijwel onzichtbaar dichtgemetseld zijn.

De 3de-verdiepingsvloer heeft ook weer een eiken moerbalk, nu in de andere richting overspannend. Daarop ligt een enkelvoudige balklaag van zware kinderbalken. Direct bovenop deze vloer ligt weer een balklaag, waar de klokkenstoel op staat. Daarboven ligt de 4de-verdiepingsvloer, waarop de spits is gebouwd.

bouwhistorie

Het ondergedeelte van het bakstenen lichaam is het oudst. Het metselwerk is uitgevoerd in bakstenen met een formaat van 22 x 10,5 x 4,5 cm, globaal gezien in een kruisverband. Gelet op het steenformaat is een datering aan de eind van de 14de eeuw mogelijk. Als kanttekening moet daar wel bij geplaatst worden dat het steenverband en het formaat van de stenen vooral aan de buitenzijde nogal grillig is. De gaafst bewaarde delen zijn binnen zichtbaar boven de noordelijke en zuidelijke zijkapellen en aan de oostzijde boven het huidige kerkgewelf. Daar zijn de op de oude afbeeldingen zichtbare steunberen nog aanwezig als onderdeel van de oostelijke en westelijke bouwmuren. Aan de buitenzijde zijn die in de westgevel niet zichtbaar omdat er bij de bouw van de kerk een bekleding van nieuwere baksteen tegenaan gebracht is. Op 54 cm boven de bordesvloer is er een bouwspoor van een afgehakte bakstenen waterslaglijst zichtbaar. De steunberen tegen de westgevel zijn grotendeels weggehakt. In het metselwerk valt dat nauwelijks op: destijds is het werk weer netjes ingeboet. Wel is er nu nog een lichte onregelmatigheid in het steenverband zichtbaar. Tussen plafond en dak van de porticus zijn de steunberen wel bewaard gebleven. Het wegbreken is onder het plafond gecompenseerd door de westgevel met ongeveer 50 cm te verzwaren. De noordelijke gevel vertoont onderdaks een gedeelte in vuil- en een gedeelte in schoon metselwerk. Het vuil gedeelte, dus het deel dat nooit afgewerkt is om van buiten af zichtbaar te zijn, komt tot een afstand van 132 cm vanaf de steunbeer. Het markeert de aansluiting met de vroegere traptoren.

Op het niveau van de begane grond zijn de noord- en zuidmuren weggebroken.

Beweerszijden de kerktoegang zijn hiervoor in de plaats vrij dunne muren gebouwd.

Terugmetend lijken de muren hier in oorsprong 140 cm dik te zijn geweest. De 1ste verdiepingsvloer op 860+p ligt ongeveer een meter hoger dan de oorspronkelijke. De torenhal kan hier tot aan de verdwenen overwelling gereikt hebben. Ook is het mogelijk dat boven de hal een hoge torenkamer lag. De muren zijn hier 125 cm dik. Op dit niveau is aan de oostzijde nog de voormelde dichtgezette doorgang aanwezig, die wellicht in oorsprong toegang gaf tot een galerij. Aan de westzijde is er een ruime spitsboogvormige nis met daarin een kleine spitsboogvormige opening, waarmee nu de ruimte achter het fronton bereikt kan worden. Wellicht was het in oorsprong een klein venster boven het grote venster

boven de voordeur van de toren. Aan de zuidzijde is er een ruw ingehakte opening, waarin verdiept een muur gemetseld is met daarin een toegankluik naar een vide boven de zuidelijke "kapel". Daar zou in oorsprong ook zo'n klein spitsboogvenstertje geweest kunnen zijn. Aan de noordzijde is van zo'n venster geen spoor te vinden, wat ook verklaard kan worden uit de aanwezigheid van een traptoren.

Op een hoogte van 1240 cm +P, waar de balken met trapbordesvloer liggen, worden de muren 30 cm dunner. Hier moet in oorsprong een volwaardige vloer gelegen hebben. Aan de oostzijde is hier een spitse doorgang gekapt. Hiermee kon wellicht de zolder bereikt worden van een kerk die jonger was dan de toren. Dat kan de kerk uit 1496 geweest zijn. Op een hoogte van 135 cm boven deze vloer zijn er in de noord-, west- en zuidgevels per gevel zes stuks bulsing- of steigergaten zichtbaar. Die werden oudtijds benut voor het uitbouwen van een steiger om de kap of gevel te kunnen onderhouden zonder een complete steiger vanaf de grond op te bouwen. De ongeveer twee meter hoger liggende moerbalken zouden nog tot de oudste bouwfase kunnen behoren. Dat kan alleen als de brand van 1572 uitsluitend op hogere verdiepingen gewoed heeft. Dendrochronologisch onderzoek kan hier nog nadere gegevens opleveren, mogelijk dus ook over de bouwtijd van dit deel van de toren. Het is wel zeker, dat de balken òf in hoogte verlegd òf toch later vernieuwd zijn. De sleuven boven de balkkoppen wijzen daar op. Zij kunnen dus ook goed na 1572 aangebracht zijn.

Aan de binnenzijde van de toren zijn er, ter hoogte van de blindnissen aan de buitenzijde, in de noordgevel één en in de west- en zuidgevel telkens twee vensternissen zichtbaar. Dat zullen galmgaten of vensters geweest zijn vóór de verhoging van de toren. De vloer die ongeveer 70 cm boven de moerbalken ligt is zeker jonger: die ligt ongeveer 20 cm boven de onderzijde van de vensternissen, die vandaar met afzaten nog ongeveer een meter naar beneden doorlopen. Opmerkelijk is wel, dat aan de buitenzijde van deze vensternissen geen herkenbaar spoor meer terug te vinden is, met uitzondering dan van die in de oostgevel. Die zijn zoals voormeld zichtbaar vanaf de kerkzolder. Ook van de steunberen, die ongeveer tot dit vloerniveau reikten is in de westgevel geen duidelijk spoor zichtbaar.

Bij de bouwfase rond 1459 zal de toren verhoogd zijn. In de nieuwe etage zijn met natuursteen omlijste galmgaten gemaakt. Op de hoeken zijn natuurstenen hoekkettingen aangebracht. De galmgaten of vensters in het onderliggende torengedeelte kunnen toen al dichtgemetseld zijn. In elk geval zijn die op de overgeleverde afbeeldingen niet meer zichtbaar. Denkbaar is dat bij deze verbouwing ook de ingangpartij verfraaid is en daarbij de nu nog aanwezige gotische vensteromlijsting boven de toegang is aangebracht. Aan de oostzijde moeten toen de nog bestaande eiken kozijntjes aangebracht zijn. Inwendig zullen boven de oude moerbalken nieuwe houten balklagen en vloeren aangebracht zijn. Die moeten bij de brand van 1572 wel verloren gegaan zijn, tenzij er in die tijd een stenen dekvloer op de houten vloer gelegen heeft. Brandsporen zijn er op de balklagen in elk geval niet aangetroffen. Het valt aan te nemen dat er in deze bouwfase een joyeuze opengewerkte gotische bekroning aangebracht is. Die is in 1572 zeker verloren gegaan. Interessant is dat er bij die brand een stevige oostenwind gestaan moet hebben. Dat valt te concluderen uit het feit dat de natuurstenen omlijstingen in de oostgevel geen brandschade vertonen, die in de noord- en zuidgevels een geringe schade, maar die in de westgevel aan de bovenzijde een forse brandschade vertonen. De aandachtige aanschouwer kan dat nu nog steeds waarnemen. De van de afbeeldingen bekende eenvoudige spits zal daarna tot stand gekomen zijn.

In 1839 is de nu nog bestaande spits tot stand gekomen^{vi}. Boven de galmgaten is toen over een hoogte van ca. 80 cm nieuw metselwerk aangebracht. Een eerder getekende luikopening kan daarmee verloren gegaan zijn. Door het aanbrengen van de porticus en de

“kapellen” verdwenen de steunberen uit het zicht. Om de grote gesloten gevelvlakken te verlevendigen werden bakstenen omlijstingen in de vorm van neogotische blindnissen aangebracht. De vorm van de spits is interessant. Het is een mengvorm van een barokke spits met een classicistische lantaarn.

samenvatting

Uit het bovenstaande is het volgende ontwikkelingsbeeld op te bouwen (afb. 9). De oudste fase is een geheel bakstenen toren waarvan de dakvoet op een hoogte van ongeveer 19 m boven het huidige vloerpeil ligt. De toren had op alle hoeken, mogelijk m.u.v. de oostgevel, telkens twee steunberen. In de westgevel was er een toegang met daarboven een groot met natuursteen omlijst spitsboogvenster en een klein venstertje daarboven. Op een hoogte van ongeveer 15 m zaten in de gevels telkens twee spitsboogvormige vensters of galmgaten. Er zal een eenvoudige spits op gestaan hebben. Aan de noordzijde stond er een traptoren tegen de gevel die in de breedte ongeveer 1/3 van het gevelvlak besloeg en reikte tot aan de onderzijde van de huidige natuurstenen hoekkettingen.

In 1459 werd de toren verhoogd met een verdieping met nieuwe galmgaten. In alle vier de gevels waren er telkens twee. Er zal toen een fraai uitgewerkte spits op gebouwd zijn. Die werd na een brand in 1572 door een eenvoudig tentdak vervangen.

In 1839 is de toren van de huidige spits voorzien, waarbij direct daaronder metselwerk vernieuwd werd tot de oude hoogte (afb. 10). De gevels zijn toen vrij ingrijpend gewijzigd, ondanks het feit dat het oude metselwerk behouden bleef. Er is daarmee een interessante toren gevormd, waarvan het behoud na de jongste restauratie weer geruime tijd gewaarborgd is.

J.L.C. Weyts, 14 juli 2011

ⁱ Ben Maas, *Verborgene plekken van de Sint Jan*, tijdschrift van de heemkundekring De Vrijheijt van Roosendale, aflevering 27, 2006

ⁱⁱ Groet dank ben ik verschuldigd aan dhr. Joss Hopstaken die mij inzicht verschafte in de eerder verschenen publicaties en informatie over aanwezige archiefbronnen.

ⁱⁱⁱ J.C.M. de Jong, *150 jaar St. Janskerk te Roosendaal*, De Gulden Roos 48, 1988

^{iv} B.H. Stolte, *Plannen tot restauratie der middeleeuwse kerk van St. Jan*, De gulden Roos 21, 1961

^v B.H. Stolte, *De torenspits van de St. Janskerk te Roosendaal*, De Gulden Roos 27, 1967

^{vi} Gemeentearchief Roosendaal, Plaatselijk Bestuur Roosendaal en Nispen 1813-1851, inv. nr. 737

Lijst van afbeeldingen

- afb. 1 Roosendaal vanuit het noorden, C. Huijgens, 1676
- afb. 2 De verwoeste kerk van Roosendaal, titelpagina van het Manuale Pastorum in het parochiearchief van St. Jan, 1696
- afb. 3 De Bloemenmarkt en toren, gravure K. F. Bendorp, 1791
- afb. 4 De toren vanuit het noorden door M. A. van Straten, 1812
- afb. 5 gewelfaanzetten in het v.m. torenportaal
- afb. 6 binnenaanzicht van het westvenster boven de toreningang
- afb. 7 detail van het westvenster boven de toreningang
- afb. 8 aftekening van galmgaten en venstertjes in de oostgevel
- afb. 9 de westgevel resp. vóór 1459, in de 18de eeuw en sedert 1839
- afb. 10 de westgevel thans
- afb. 11 schematische doorsnede van de toren

Herkomst van de afbeeldingen;
Afbeeldingen 1, 2, 3 en 4: gemeentearchief Roosendaal
Afbeeldingen 5, 6, 7, 8, 9 en 10 van de auteur